

К.Ж. Абдрахманова *¹, А.А. Ахатова ², С.М. Аралбай ³

¹Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси білімдер кафедрасының профессор-асистенті, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: kamkgmu@mail.ru

²заң ғылымдарының магистрі, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: aigul-479@mail.ru

³PhD, КеАҚ Қарағанды медицина университеті, Қазақстан, Қарағанды, e-mail: saken_aralbai@mail.ru

ӨКІТАЙ ӘЛИХАНҰЛЫ БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫНА СІЦІРГЕН ОРАСАН ЗОР ЕҢБЕГІ

Аңдатпа

Бұл мақала ХХ ғасырдың орта шенінде Қазақстандағы геология ғылымының дамуына зор үлес қосқан көрнекті ғалым Өкітай Әлиханұлы Бөкейхановтың өмірі мен ғылыми қызметіне арналған. Ол Алаш қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейханның ұлы болғандықтан, оның тағдыры күрделі тарихи кезеңдермен тығыз байланысты болды. Әкесінің саяси қызметі мен туыстарына жасалған саяси репрессиялар салдарынан Өкітайдың өмірі мен еңбектері ұзақ уақыт бойы жабық күйде қалды. Мақалада авторлар мұрағаттық деректерді және сирек құжаттарды ғылыми айналымға енгізіп, оның өмір жолын жан-жақты талдайды. Әсіресе Жезқазған мен Қарсақпай өңірлеріндегі геологиялық барлау жұмыстарына қосқан үлесі кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар оның Қаныш Сәтбаевпен ғылыми байланысы мен ынтымақтастығы да сипатталады. Зерттеу барысында тарихи деректер мен бұқаралық ақпарат құралдары материалдары сараланып, ғалымның Қазақстандағы тау-кен өндірісін дамытудағы рөлі айқындалады. Оның еңбектері елдің индустриялық дамуына негіз болып, табиғи ресурстарды игеруге үлкен мүмкіндік берді. Осылайша, Өкітай Бөкейхановтың ғылыми мұрасы ұлттық ғылым тарихында маңызды орын алады және бүгінгі күні де өзекті болып қала береді. Бұл зерттеу соны толық дәлелдей түседі.

Кілт сөздер: Әлихан Бөкейхан, Қазақстан, Жезқазған, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев, Қарсақпай, Атбасар, Ұлытау, геология.

К.Ж. Абдрахманова *¹, А.А. Ахатова ², С.М. Аралбай ³

¹ассистент-профессора кафедрасы тарихи Қазақстан және социальды-политикалық дисциплина, НАО Карагандинский медицинский университет, Қазақстан, Караганда. e-mail: kamkgmu@mail.ru

²магистр юридических наук, НАО Карагандинский медицинский университет,
Казахстан, Караганда.
e-mail: aigul-479@mail.ru

³PhD, НАО Карагандинский медицинский университет, Казахстан, Караганда.
e-mail: saken_aralbai@mail.ru

ОГРОМНЫЙ ВКЛАД УКИТАЯ АЛИХАНОВИЧА БУКЕЙХАНОВА В РАЗВИТИЕ НАУКИ

Аннотация

Данная статья посвящена жизни и научной деятельности Окитая Алихановича Букейханова — выдающегося ученого, внесшего огромный вклад в развитие геологической науки Казахстана в середине XX века. Будучи сыном лидера движения «Алаш» Алихана Букейханова, его судьба была тесно переплетена со сложными историческими периодами. Из-за политической деятельности отца и репрессий в отношении родственников, сведения о жизни и трудах Окитая долгое время оставались закрытыми. В статье авторы вводят в научный оборот архивные данные и редкие документы, проводя всесторонний анализ его жизненного пути. Особое внимание уделяется вкладу ученого в геологоразведочные работы в регионах Жезказгана и Карсакая. Также описывается его научная связь и сотрудничество с Канышем Сатпаевым. В ходе исследования анализируются исторические факты и материалы СМИ, определяющие роль ученого в развитии горнодобывающей промышленности Казахстана. Его труды легли в основу индустриального развития страны и открыли большие возможности для освоения природных ресурсов. Таким образом, научное наследие Окитая Букейханова занимает важное место в истории национальной науки и сохраняет свою актуальность по сей день.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, Казахстан, Жезказган, Каныш Имантаевич Сатбаев, Карсакай, Улытау, геология, Атбасар.

K.Zh. Abdrakhmanova ^{*1}, *A.A. Akhatova* ², *S.M. Aralbai* ³

¹assistant Professor of the Department of History of Kazakhstan and Socio-political
Disciplines, Karaganda Medical University, Kazakhstan, Karaganda.
e-mail: kamkgmu@mail.ru

²master of Law Degree, Karaganda Medical University, Kazakhstan, Karaganda.
e-mail: aigul-479@mail.ru

³PhD, Karaganda Medical University, Kazakhstan, Karaganda.
e-mail: saken_aralbai@mail.ru

THE ENORMOUS CONTRIBUTION OF UKITAY ALIHANOVICH BUKEIKHANOV TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE.

Abstract

This article is dedicated to the life and scientific legacy of Okitay Alikhanuly Bokeikhanov, a prominent scientist who significantly contributed to the development of geological science in Kazakhstan during the mid-20th century. As the son of Alikhan Bokeikhan, the leader of the Alash movement, his destiny was inextricably linked with turbulent historical periods. Due to his father's political activities and the subsequent political repressions against his relatives, Okitay's life and achievements remained largely obscure for a long time. In this paper, the authors introduce archival data and rare documents into scientific discourse to provide a comprehensive analysis of his life journey. Special emphasis is placed on his contributions to geological exploration in the Jezkazgan

and Karsakpay regions. Furthermore, the article highlights his scientific relationship and collaboration with Kanysh Satpayev. Through the analysis of historical records and mass media materials, the study defines the scientist's role in the advancement of Kazakhstan's mining industry. His works laid the foundation for the country's industrial development and paved the way for the efficient utilization of natural resources. Consequently, Okitay Bokeikhanov's scientific heritage holds a significant place in the history of national science and remains highly relevant today.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, Kazakhstan, Zhezkazgan, Kanysh Imantaevich Satbaev, Karsakbay, Ulytau, geology.

Кіріспе. Зерттеліп отырған тақырып тарих ғылымындағы ақтандақ беттер тобына жатады. Тақырып мүлдем зерттелмеген десек те болады. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан «халық жауы» болып, қуғын-сүргін құрбаны болғандықтан тұлғаның туғандары да солақай саясаттың құрбаны болды. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың еңбектері тарих беттерінен сызылып, көлеңкеде еленбей қалған. Осы мақаланы жазуға арқау болған Қазақстанда сақталған жалғыз ғылыми мақаласы. Ғалымның 1934 жылы КСРО Ғылым академиясының ғылыми сессиясында жасаған «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» атты баяндамасы 1935 жылы 700 беттік «Үлкен Жезқазған» монографиясында жарияланды [1]. Монография бүгінде Ұлытау облысы Жезді ауданындағы музейдің сирек қор фондысында сақталған. Белгілі ғалым, геолог, Өкітай(Сергей)Бөкейхановтың туысы Сырым Райымжанұлы Бөкейхановтың 2004 жылы Алматыда жарық көрген «Өткен күнде белгі бар» атты естелік кітабында автор қысқаша автобиографиясын жазды. Тағы да БАҚ материалдарында Өкітай(Сергей) Бөкейханов туралы заманындағы ғалым-геологтардың естеліктері туралы пікірлері кездеседі. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың өмір жолы, тағдыры, Қазақстанға сіңірген ерен еңбегі зерттеуді қажет ететін ақтандақ тақырып. Ғалымның елге сіңірген адал еңбегін, ғылыми мақалаларын зерттеу Қазақстан тарихы ғылымындағы өзекті мәселе екені сөзсіз. Бұл мақаланың басты мақсаты тұлғаның өмір жолын, еңбегін бүгінгі ұрпаққа таныстыру, геология ғылымындағы лайықты бағасын беру. Үлкен Жезқазған мыс алыбын зерттеу барысындағы тұлғаның еңбегіне лайықты баға беру. Зерттеу тақырыбы ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарын барлау барысында қолданған ерекше әдістерін, кәсіби біліктілігін көрсету, бүгінгі геология ғылымын зерттеушілерге насихаттау [2].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысы тарихи-ғылыми талдау әдістеріне негізделген. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың өмірі мен ғылыми қызметін кешенді түрде қарастыру мақсатында пәнаралық тәсіл қолданылды. Мақалада тарихи, деректанулық және салыстырмалы талдау әдістері ұштасып, ғалымның өмір жолына, ғылыми мұрасына және оның замандастарымен ғылыми байланыстарына жан-жақты талдау жүргізілді.

Біріншіден, деректану әдісі арқылы архивтік материалдар мен сирек кездесетін құжаттар жүйеленіп, ғылыми айналымға енгізілді. Екіншіден, тарихи реконструкция әдісі Өкітай Бөкейхановтың өмір кезеңдерін және оның геологиялық зерттеулердегі нақты рөлін қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Үшіншіден, салыстырмалы талдау әдісі ғалымның қызметін сол кезеңдегі басқа геологтардың еңбектерімен салыстыра отырып, оның ғылыми ерекшелігін айқындауға бағытталды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында баяндау және интерпретация әдістері қолданыла отырып, БАҚ материалдары мен тарихи деректер сарапталды. Бұл әдістер Өкітай Бөкейхановтың Қазақстандағы геологиялық ғылымның қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесін кешенді бағалауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау. 20-ншы жылдары Жезқазғанның мыс кенінде, Қарсақпайдың темір рудасында, Байқоңыр-Қияқты көмір кендерінде жүргізілген алғашқы тұрақты геологиялық барлау жұмыстары Ұлытау-Жезқазған аймағында ғана емес, бүкіл Қазақстан бойынша қазба байлықтардың өндірістік қорын жоспарлы түрде зерттеудің және ашудың

бастамасы болды. Нәтижесінде республикада алып минералды- шикізат базасы құрылды, Жезқазған өңірі қысқа уақытта мыс алыбына айналды.

Қ.И.Сәтбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті осы жерде ерекше байқалды рас. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың басқаруымен филиал қысқа мерзімде Қазақстандағы ғылымның нағыз орталығына айналды. Иа, Қ.И.Сәтбаев осы игі істердің ұйытқысы және ұйымдастырушысы болды. Қаныш Сәтбаевпен бірге Жезқазған мыс кендерін ашуда ерен еңбек еткен ғалым, геологтардың бірі, бірегейі Өкітай, (орыстардың арасында өскендіктен Сергей деп атап кеткен) Әлиханұлы Бөкейханов.(1910-1957 жж.)

Жезқазған мыс кенді ауданы Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан, сұр ізбесті құмдақ пен қызыл-сұр құмды-сазды қабаттар, әрі пермо-тас көмірлі конглометрден тұратын аймақ екенін 1934 жылы белгілі ғалым Қ.И.Сәтбаев «Үлкен Жезқазғанды игеру үшін» деген мақаласында жазады. «Үлкен Жезқазған мыс алыбы» атты мақаласында Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Бетпақдаланың шөлінде қазір де Одақта бірінші орын алып отырған Жезқазған мыс кені барын, ерте уақытта Жезқазғаннан 1 млн тонна мыс алынғанын, 1847ж бұған дейін мәлім болмаған Жезқазғанды Ушаков дейтін көпес басқа капиталистерге алып-сатарлық жолмен сату үшін маңындағы қазақ елінен сатып алынғанын айта келіп, 1904ж Жезқазғанды ағылшын капиталистері Ушаков тұғымдарынан 260 мың сомға сатып алып, зерттеу жұмысын жүргізгенін, Жезқазған кенінен жылына 5 мың т мыс шығармақ болып құрылысы басталған Қарсақпай зауытын Қазан революциясының басталуына орай аяқтай алмай кеткенін жазған. Яғни Жезқазған алыбында 3 млн. 500 мың т мыстың бар екені анықталды дей келе, бүкіл Оралдағы зерттелген мыстың шамасы 2 млн. 500 мың тоннадай болса, Жезқазған алыбының қоры бүкіл Оралдан 1 млн тоннаға асқанын, алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстары Жезқазған байлығын бұдан да өсіріп отырмақшы екенін тағы да көрсетеді. «Ұлы Жезқазғандай ірі зауыт әлемде жоқ екенін, Американың ең үлкен мыс зауыттары жылына 125 мың т мыс берсе, қазіргі салынып жатқан Балқаш мыс зауыты жылына 100 мың т мыс береді, ал Ұлы Жезқазған комбинаты Балқаштан өндіріс жағынан 2 есе артық береді» [3, 664 б.]

Ғалым «Үлкен Жезқазғанның болашағы» атты мақаласында еліміздегі мыс кені шығатын аудандардың ең үлкені, ең кенге бай жері Жезқазған, мұндағы 3510 мың т мыс қорының 1330 мың тоннасы жоғары сапалы мыс екенін, мұндай сападағы мыс бүкіл Кеңестер Одағындағы мыс өндірістерінде әлі де айқындалмағаны, Жезқазғанның мыс қоры бүкіл Жер жүзіндегі мыс қорының 3,2%-ы, ал Кеңес Одағындағы мыс қорының 20,5%-ы екені, мыс кенінің зерттелуі арзанға түсумен қатар, тереңдігі небары 200 м жерден табылатынын айтады. Жезқазған комбинатынан шығатын өнім Американың солтүстік штатынан шығатын өнімнің 55%-ындай болатыны және шет елдердегі мыс қорытатын зауыттардың қайсынан болса да Жезқазған мыс қорыту комбинаты асып түсетіні, Үлкен Жезқазғанда жылына 14 600 т мыс кенін шығаратын кеніш, күніне 45 мың т кен қорытатын байыту фабрикасы және 6 пеші бар, жыл сайын 1120 т мыс қорытатын металлургия зауыты салынатыны жайлы сөз қозғайды. Жезқазғанды өкіметтің бекіткен мерзімінде бітіруге бүкіл Қазақстан болып кірісу керектігін айтып, Жезқазғанның байтақ даласындағы кенді зерттеуде көп еңбек сіңірген азаматтарды көрсетеді. Өкінішке орай, Жезқазғанның кен орындарын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген саусақпен санарлық геологтардың бірі Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі жазылмайды. «Бөкейхановты Қарсақпайға баруға біржола көндірген сияқтымын...» депті Қ.И.Сәтбаев 1929 жылы 25 желтоқсанда Мәскеуден жұбайы Т.А.Кошкинаға жолдаған хатында. Бұл Сәтбаевтың Жезқазғанда кен барлауды дербес жүргізуге қам жасап, жер жерден инженер-техниктер, бұрғылау мамандарын іздеген қысылтаяң кез еді. Өкітай (Сергей) Бөкейханов 1930 жылдың басында Ұлытауға келіп, Қарсақпай комбинатының геология бөлімінде аудандық геолог болып жұмысқа кіріседі. «Байырғы жезқазғандықтар оны Ақтай деп атаған. Жас геолог өз міндетін тиянақты атқарған. КСРО Ғылым Академиясының Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған 1934 жылдың қараша айындағы төтенше ғылыми сессиясында мінбеге көтеріліп, баяндама жасаған. (1935 ж. Мәскеуде жарық көрген«Большой Джекказған» жинағында жарияланған)» [4, 111 б.].

«Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов бірнеше жыл Қаныш Сәтбаевпен бірге оның кешенді геологиялық-барлау тобында еңбек етіп, Үлкен Жезқазғанды ашуға белсене қатысқан. Кейіннен Оңтүстік Оралда, Хакасияда геологиялық экспедицияларды басқарған. Түсті металдарды барлау мәселелері жайында тау-кен өнеркәсібі қызметкерлерінің Бүкілодақтық мәжілісінде әзірлеген баяндамасы қазіргі күнге дейін өте құнды саналады. Алайда сол кездегі солақай саясаттың салдарынан «халық жауының баласы» ретінде өзіне тиесілі марапаттарды алуға құқығы болмайтын» [5, 784 б.].

Жезқазғанның кен байлығын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алуға тиісті. Орталық Қазастанның елі сирек даласындағы Жезқазған маңы Совет үкіметі тұсында геологиялық зерттеу жүргізуі нәтижесінде жер қойнауындағы байлығының саны және неше алуандығы жағынан Советтер Одағындағы ең алдыңғы қатарлы ауданның бірі болуы, мұндағы дүниежүзіндегі ең ірі мыс кенінің бірі Жезқазғанның атын шығарған ірі тұлға

XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы, Ұлт көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның баласы. “Ол жылдары Әлихан Бөкейхан өкімет сескенетін саяси серке болып қалыптасты. Самарада Жер банкінде жұмыс істеп жүргенде 1910ж Әлихан Бөкейханның отбасында мұрагер дүниеге келді. Ол бертін келе орыс тілділердің ортасында болып, тағы бір есімге ие болып, Өкітай(Сергей) атанды” [6, 62 б.].

1929 жылы Мәскеудегі Кен академиясын геолог мамандығымен бітіріп, еңбек жолын Қарсақпай, Жезқазған өңірін зерттеуден бастаған ірі ғалым. 1929 жылы “Атбасцветмет” тресінде геологиялық барлау бөлімшесі ашылып, сол жылдың соңында Жезқазғанда тұрақты барлау жұмыстары жүргізілді. Геологиялық комитет қызметкерлері мен білімдар жас инженерлердің арасында үлкен тартыс болғаны тарихтан белгілі. Олар Жезқазғанды ұсақ қана кен орны бар, онда көп қор жоқ деп тұжырымдаса, Қ.И.Сәтбаев, С.Ә.Бөкейхановтар Жезқазғанда үлкен қор жатыр деп жазды. Яғни ғылыми айтыстартыстың мәселесі Жезқазғанды индустрияландыру жоспарына кіргізбей, үлкен мыс комбинатының құрылысына жол бермеу болатын. Осындай кедергілерге қарамастан Жезқазған 1931 жылдың аяғында мыс қоры жағынан Одақ бойынша 1-ші орынға шықты. 1934 жылы деректер бойынша Американың мыс провинцияларын басып озды. “Қ.И.Сәтбаевтың қарсыластары 1938 жылдың аяғына дейін құрылыс жұмыстарына кедергі жасаумен болды. 1938 жылдың 10 ақпанында жаңа Жезқазған комбинатының құрылысын бастау туралы №50 тарихи бұйрық келді” [7, 784 б.].

Бұл жерде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен бірге Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов-тың да еңбегі зор. Әкесі “халық жауы” деп репрессияға ұшырағандықтан, ол уақытта Бөкейхановтың фамилиясы жүйеден қысым көріп, ылғи да көлеңкеде атаусыз қалып отырды. Еңбегі бағаланбады, аты аталмады. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың Қазақстанның жер асты, жер үсті пайдалы кен қазбалары, түрлі-түсті металдар туралы бірнеше ғылыми мақаласы белгілі. Мақалалары геология ғылымында үлкен қызығушылық туғызып, осы күнге дейін маңызын жойған жоқ. Өмірінің кейінгі жылдары жайында дерек өте аз, өйткені ол кездері мемлекеттік тапсырмамен жабық және құпия болып келген уран рудниктерін ашып, сол жерде басқару жұмыстарын ұйымдастырған. «Соңғы жұмысы – Хакасия автономиялық облысының Сор қаласындағы геологиялық барлау экспедициясының бас инженері қызметін атқарды. Мыс және уран кендерінің сипаты жөнінде бірнеше ғылыми еңбектер жариялаған» [8, 165 б.].

КСРО Ғылым Академиясының Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған 1934 жылғы қараша айындағы төтенше ғылыми сессиясында Қаныш Сәтбаевпен бірге мінбеге көтеріліп “Жезқазғанның кен аймағы және структурасы” деген тақырыпта баяндама жасау құрметіне Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов ие болады.

Жезқазған қаласынан солтүстік-батысқа 25 км қашықтықта орналасқан Жезқазған мыс кен орындары туралы Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ең көлемді зерттеу жұмысы “Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары” деп аталады. Монографияда

Орталық Қазақстанның Жезқазған-Ұлытау аудандарының табиғи ресурстарын игеру және жан-жақты зерттеу мәселелеріне арналған материалдар жинақталған.

Кен орнында энеолит заманында (б.з.б. 6000-5000) сақтар кен өндіріп, мыс пен қоланы балқытқан. “1927 жылы геолог Қ.И.Сәтбаев “Жезқазған ауданындағы мыс кендері” мақаласында “Жезқазған кендерін орыстардың бірінші рет ашық түрде 1837-38 жылдардағы Кенесары жорығының кезінде көруі ықтимал”- екендігін тарихи жағынан да анықтай түскен”- деп жазады.

“Қазіргі заманғы алғашқы мыс кәсіпшілігін 1847 ж. Н.А.Ушаков ашқан. 1904 ж. кен орны ағылшындардың “Атбасар мыс кентасы” қоғамына концессияға берілді.”

Жас ғалым Сәтбаев мақаласында ағылшын кен барлаушысы С.Х.Боллдың өз қолымен жазып кеткен кітапшасындағы деректерді келтіре отырып “ағылшындар 1915 жылға дейін Жезқазғанда 234 ұңғыма жүргізген, 19 жерден шахта қазған бұрғы мен шахталар арқылы Жезқазған кен орындарының жалпы шамасы мен жобалы реттері қазірде аз да болсын ашылып, анықталып отыр” - деп жазды [9, 244 б.].

Жете барлау жұмыстары 1926 жылдан басталады. Ең алғашқы отандық мыс 1928 ж. Қарсақпай комбинатында балқытылды. Сол кездегі мықты геологтар Қ.И.Сәтбаев, С.А.Бөкейхановтардың 1929 ж. қолға алуымен басталған геологиялық барлау жұмыстарын 1931 жылдан Жезқазған экспедициясы үздіксіз жүргізіп келеді. “Жезқазған мыс кендерінің геологиялық құрылысы тас көмір, пермь және кайнозой шөгінділерінен құралған. Тас көмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін қамтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарына жіктеледі. Қалыңдығы 250-300 м Тасқұдық свитасы 3 кенді горизонт құрайтын қызыл және сұр түсті 16 қабаттан тұрады. Қалыңдығы 350-400 м Жезқазған свитасы 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұрады. Бұл қабатар литологиялық құрамы бойынша қызыл және сұр түсі аргиллит, алевролит құмтастан және аз мөлшерде жұмыртас, жентектас, әктас қабаттарынан тұрады. Кен сұр түсті құмтас қабаттарында шоғырланған. Тектоникалық құрылымына шығыс жағын шектейтін меридиан бағыттағы Шыңғыс-Ұлытау оңтүстігінен Теректі терең жарылымдары кіреді. Жезқазған синклинали аумағында орналасқан кенді алаң Спасск мұльдасы, Ақши күнбесі, Златоуст мұльдасы, Кресто күмбесі, Анненск мұльдасы және Анненск күмбесі атты бірінен бірі флексуралармен бөлінген құрылымдардан тұрады” [10, 259 б.].

“Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары” С.Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылыми еңбегі. Ғалым Жезқазғандағы барлау тарихын баяндап, оның зор мүмкіндігін атап өтіп, сол істі жүзеге асыратын мәселерді көрсетеді. “Геологиялық-тектоникалық ерекшелігіне негіздей отырып Жезқазғанның барлық мыс-кенді ауданын құрылымды ауданға бөліп зерттейді.

1. Орталық кенді аудан
2. Спасск опырмалы ойысының батыс қанаты (Петропавл опырығының аймағы)
3. Спасск опырмалы ойысының шығыс қанаты (Спасск тектоникалық опырылу аймағы)
4. Кеңгір антиклиналының Оңтүстік және Оңтүстік-батыс қанаты
5. Кеңгір антиклиналының Солтүстік- батыс қанаты

Жезқазғанның барлық 13 кенді аудандары осы жоғарыда аталған 5 құрылымдық аудандарына кіреді” - деп жазады [11, 260 б.].

Осылардың ішіндегі ең ірісі аумағы және қоры бойынша Орталық кенді аудан. Орталық кенді ауданға батыстан Петропавл опырығы қосылады. Бұл ауданның өндірістік-барлау қорлары 1544,4 мың тонна мысты құрайды. Категория бойынша барлық Жезқазғанның жалпы қорының 89% құрайды екен. Жезқазғандағы кен минералды кварц дала шпаты мол сұр құмтастың тоғыз қабатқа дейін қатталып теңбілденген шұбар түрде кездесіп, жарықшақтарды толтырған құмтастардың құрамында кейде жер қыртысының тереңдегі қалпында ұшырасатыны жайында айта келіп, соған орай, мынандай тұжырым жасайды: кенді құмтастар Жезқазғанда берік және тұтқыр түрде кездеседі, жерастының қазындылары ешқашанда опырылмайды, яғни ұңғуды тіреусіз жүргізуге болады, тіреу ағаштары мүлдем қажет емес, кеніш ішінде су болмаса, секундына литрдің небары оннан бір бөлшегін құрайды; кен

қабаттарының қалыңдығы 20-30м біртекті кендер қалпында кездеседі, демек кенді шығарғанда өндірудің тиімді әдісін пайдалануға мүмкіндік береді, кеніштің кейбір кен шоғырдары бірінің үстіне бірі дестеленіп жатады, бұл жағдайда кейде қабаттасқан, бір ғана шахта оқпанынан қазуға мүмкіндік береді; Жезқазғанда ашық карьерлік жұмыстарды кеңінен жүргізуге мүмкіндік бар. Осының барлығы Жезқазған мыс кендерінің ерекшелігін (әлем бойынша 3 орын) және кендерді шығару мен өндіру технологиясы өте тиімді екенін аңғартады дейді ғалым.

“Орталық кенді ауданға келесі аудандарды кіргізеді: 1) Кресто, 2) Покровский, 3) Петро, 4) Златоуст, 5) Беловский, 6)Тасқұдық. Осылардың ішіндегі ең ірілері Кресто және Златоуст”- деп көрсетеді ғалым. Оның ішінде Кресто кен аудан 45%, Златоуст кенді ауданы 25%, барлық Жезқазғанның қорларын құрайды екен [12, 261-265 б.].

Жалпы Жезқазған мыс кендері алты геологиялық-өндірістік аудандарға бөлінген: Ақиш-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск. Бұл аудандардағы кеннің минералдық құрамы: борний, халькозин, халькопирит, галенит, бегехтинит, сфалерит, пирит, арсенопирит, альгондит, домейкит. Тереңдігі 10-60м тотығу белдемінде азурит, малахит, хризоколла, куприт, элит және таза мыс түзіледі. Бұл туралы С.Бөкейханов мақаласында атап көрсетеді.

Ғалым Кресто ауданын жан-жақты зерттеген. Ауданның ерекшелігін атап көрсетеді. Жезқазғанның барлық кенді аудандарының ішінде “Кресто көбінесе бөлшектенген, төбешікті рельефтерге ие. Құрылымдық және территориялық белгілеріне байланысты Кресто ауданының кенді аумағы 3 учаскеке бөлінеді

Покров ауданы, Жезқазғанның басқа кенді аудандарына қарағанда орталыққа қарай оңтүстік бөлігінде Тасқұдық-Покров брахиантиклиналында орналасқан. Ауданның рельефі төбешікті. Жекелеген төбелердің салыстырмалы биіктігі 10-15 метрден аспайды [13, 290 б.].

Петро ауданы Покров ауданынан батысқа қарай құлайды. Ауданның рельефі төбешікті. Ауданның шығысында Петров төбешігінде орналасқан. Құрылымдық ерекшелігіне байланысты Петро ауданы 2 учаскеке бөлінеді: шығыс учаске- Петро төбешігі және батыс учаске- Петро опырығы. Ғалым ауданның минералды құрамына дейін зерттеп, тиянақты есептеп көрсетеді.

Тасқұдық ауданы Покров ауданынан солтүстікке қарай 6 км жерде орналасқан. Рельефіне байланысты кенді аумағы жазықта көрсетілген.

“Златоуст ауданы Покров ауданынан 4 км солтүстікке қарай жатыр. Бұл жерде қазір кен өндіріліп жатыр,” – деп көрсетеді автор. Рельефі жағынан төбешікті, биіктігі салыстырмалы түрде метрден аспайды.

Ғалым осы аудандардың әрқайсысын тиянақты зерттеп, құрамын, ерекшелігін, құрылымын қағаз бетіне тәптіштеп түсірген. Жезқазған өңірінің жер қойнауында халық шаруашылығы үшін аса зор маңызды түсті металдар, қара металдар, сирек кездесетін, бағалы металдар, жанатын заттар, химия өнеркәсібі үшін минералдық шикізат, кен-руда шикізаты, құрылыс материалдарын тегіс көрсетіп жазады. Жезқазған өңірі мысқа бай. Оның рудасындағы қорғасынның да мөлшерін көрсетеді. Жезқазған рудасының ерекшелігі қатпарланған түрде кездесетінін жазған. Кен орындарының геологиялық құрылымына сипаттама жүргізіп, шикізаттық сапасы мен санын бағалау, оларды зерттеу мен барлау жұмыстарының болашағы мен комплексті бағдарламасында жазады [14, 245 б.].

“Ғалымның тағы бір ерекшелігі зерттеудің әртүрлі ғылыми әдістерін меңгере отырып, Қазақстанның геологиялық зерттеу жұмыстарын жоғары деңгейге көтере білгендігі”

Заманында Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов Одаққа танымал ғалым, бірегей геолог-барлаушы, тұлға ретінде ортасында ерекшеленеді. Бұған дәлел Өкітай(Сергей) Әлиханұлына берілген жоғарғы баға. Қалыптасып тұрған саяси жүйеге қарамастан ғалымдардың Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханды жоғары бағалап, мойындауы. Өкітай(Сергей) Бөкейханов туралы белгілі ғалым,немере інісі болып келетін Сырым Бөкейханов “Мен талай жыл жұмыс істеген Политехникалық институттың геологиялық барлау факультетінде Евгений Дмитриевич Шлыгин деген ғалым жұмыс істеді. Ол

Қазақстанның аймақтық геологиялық құрылымының теориясы мен моделін алғаш жасағандардың бірі. Геолог, геология ғылымдарының докторы, профессор. Бір жолы мен сөз сөйлеген жиналыстың соңында, аса қадірлі академик маған келіп: “Сіз Өкітай(Сергей) Әлиханұлымен жақындағыңыз бар ма?”- деп сұрады. Мен біздің жақындығымызды әңгімелеп бердім. Е.Д.Шлыгин осыны естігенде жанып кетті, өзінің 40-50 жж. Қарсақпай-Жезқазған мысты өңіріндегі экспедицияның құрамына қалай қосылғанын, онда Өкітай(Сергей) Әлиханұлымен танысқанын ерекше әңгімелеп берді. Өкітай(Сергей) Әлиханұлының кемел білімін, кәсіби деңгейінің жоғарылығын, еңбекқорлығын, адами парасаттылығын баса айтты [15, 125-127 б.].

Академик Е.Д.Шлыгин Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылыми және өндірістік еңбегінің жемісті болғандығын Мәскеуде КСРО Ғылым Академиясының кезекті сессиясында, “Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары” атты баяндамасы дәлелдеп отыр, ғалымның жасаған баяндамасы осы күнге дейін құндылығын жоғалтпаған ғылыми еңбек екенін айтады. Бүгінде техникалық өндіріс саласындағы ғалымдар баяндаманың құндылығын әлі де атап көрсетеді. Зерттеу жұмысының ерекшелігін, бірігейлігін, мойындайды.

Белгілі геолог Василий Иванович Штифанов “Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген геологы, социалистік еңбек ері, Жезқазған кен барлау кеңсесінде геолог(1938-1941жж), Қ.Сәтбаев Алматы қаласына қызметке ауысқан соң В.И.Штифанов Жезқазған геологиялық барлау кеңсесінің (1941-1957 жж.) және Жезқазған геологиялық барлау экспедициясының (1957-1985жж) бастығы болып еңбек еткен.”

Жезқазған-Ұлытау өңірі жер қойнауын жан-жақты зерттеу жұмысына, осы өңірдегі кен орындарын барлауға көп еңбек сіңірген ғалым И.В.Штифанов Өкітай(Сергей) Әлиханұлының кәсіби біліктілігін өте жоғары бағалаған. “Мен Өкітай(Сергей) Бөкейхановты 1944ж Мәскеуде КСРО Түсті Металлургия Министрлігі өткізген бір беделді кеңесте көріп, баяндамасын тыңдадым. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы осында мазмұны терең ойлы, зерттеу жұмысын ұсынып, баяндама жасады. Ол кезде Өкітай(Сергей) Бөкейханов Оңтүстік Оралдағы геологиялық экспедицияны басқаратын [16, 567 б.].

Григорий Никифорович Щерба-ғалым, геолог, профессор. КСР ҒА-ның академигі (1972 ж.) 1937-1948 жж. Қазақ КСР ҒА-ның геологиялық ғылымдар институтында аға ғылыми қызметкер. Академик Қ.И.Сәтбаевпен 1948ж әріптес болып, Орталық Қазақстан металлогендік болжау карталарын құруға қатысқан. Өкітай(Сергей) Бөкейхановтың кәсіби деңгейін жоғары бағалаған ғалымдардың бірі.

Қ.И.Сәтбаевта Өкітай(Сергей) Әлиханұлының еңбегін, біліктілігін, кемел білімін бағаламауы мүмкін емес. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев 1929 жылы Үлкен Жезқазған мәселесін жан жақты зерттеу үшін Одақтағы білікті ғалым геологтарды шақырғанда Өкітай(Сергей) Әлиханұлын да назардан тыс қалдырған жоқ. Себебі Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов-тың кәсіби біліктілігін жете бағалады.

Жезқазған мыс кен орнының геологиялық құрылысын, таскөмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін қамтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарын алғаш жіктеген ғалымдардың бірі Өкітай(Сергей) Бөкейханов. Қалыңдығы 250-300 м Тасқұдық свитасының 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұратындығын, олардың литологиялық құрамын да тектоникалық құрылымын да алғаш зерттеген Өкітай(Сергей) Бөкейханов екені ғылыми ортада белгілі болған. Жезқазған мыс кені алты геологиялық өндірістік учаскіге бөлінгенін: Ақши-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск учаскілерін ғылыми зерттеп, зерделеген де Өкітай(Сергей) Бөкейханов еді.

Қорытынды. Мақалада қарастырылған барлық мақсаттарға сәйкес зерттеу жұмысы аз да болса, ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарындағы барлау жұмыстарын, қолдану әдістерін, есептеулерін жарыққа шығару еді. Ғалымның шығу тегі, өскен ортасы, тұлға ретінде қалыптасу тарихымен таныстыру да болды. Аталған тақырып зерттеуді қажет етеді.

Қазақ халқының біртуар перзенті, бірегей тұлғасы, көрнекті ғалым Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алу керек. КСРО геология ғылымының дамуына қосқан ерен еңбегі бағалану үшін еңбектері архивтен көтеріліп, зерттеуді қажет етеді. Есіл ер, асылдың сынығы, солақай саясаттың құрбаны болды, рас [17]. Өкітай(Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі Жезқазған мыс кен орындарын зерттеуде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен қатар тұратын уақыт жетті. Тектілік тек жатпайды. Тарихта көлеңкеде қалған тақырыпты, мүмкіндігінше ашуға талпыныс болды. Дегенмен де дереккөздері өте аз. Уақыт өте келе оң нәтиже болатыны сөзсіз, себебі бұл адами парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Еңбегі ұмытылған қайран геолог // [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік: <https://www.facebook.com/share/1AL9hBNVuR/?mibextid=wwXIfr>. 20.01.2025
2. Қошке Кемеңгерұлы. Таңдамалы. – Алматы: Өлке, 2002.
3. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 664 б.
4. Сәрсекке М. Қазақтың Қанышы: роман-эссе. – Алматы, 1999. – 111 б.
5. Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.
6. Ақышев К.А., Әлжанов Т.М. Таңдамалы. I том. – 2-ші басылым. – Шымкент: Оңтүстік полиграфия, 2007. – 62 б.
7. Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 784 б.
8. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары – Сочинения. Т. 1. – Астана, 2016. – 165 б.
9. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 244 б.
10. Большой Дзезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – 256 б.
11. Большой Дзезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – 260 б.
12. Большой Дзезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – С. 261–265.
13. Большой Дзезказган. Сборник материалов. – Москва: Академия наук СССР, 1935. – 290 б.
14. Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 245 б.
15. Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар. – Алматы, 2004. – С. 125–127.
16. Қазақ Совет энциклопедиясы: 12 томдық. – Алматы, 1972. – 567 б.
17. Абдрахманова К.Ж. Алыптың ұрпақтары. Асылдың сынақтары // Ұлытау газеті. – 06.03.2021.

References:

1. Enbegi umytylgan kairan geolog // [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.facebook.com/share/1AL9hBNVuR/?mibextid=wwXIfr>. 20.01.2025
2. Kemengeruly Koshke. Tandamaly. – Almaty: Olke, 2002.
3. Kanysh Satbaev. Entsiklopediya / Ed. B.O. Zhakyp. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2011. – 664 p.
4. Sarseke M. Kazaktyn Kanyshy: roman-esse. – Almaty, 1999. – 111 p.
5. Alikhan Bokeikhan. Entsiklopediya / Ed. Zh. Toibaeva. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2018. – 784 p.

6. Akyshev K.A., Alzhanov T.M. *Tandamaly. Vol. 1. – 2nd ed. – Shymkent: Ongtustik poligrafiya, 2007. – 62 p.*
7. Alikhan Bokeikhan. *Entsiklopediya / Ed. Zh. Toibaeva. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2018. – 784 p.*
8. Bokeikhan Alikhan. *Shygarmalary – Sochineniya. Vol. 1. – Astana, 2016. – 165 p.*
9. Kanysh Satbaev. *Entsiklopediya / Ed. B.O. Zhakyp. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2011. – 244 p.*
10. Bolshoi Dzhezkazgan. *Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935.–256 p.*
11. Bolshoi Dzhezkazgan. *Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935.–260 p.*
12. Bolshoi Dzhezkazgan. *Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935. – Pp. 261–265.*
13. Bolshoi Dzhezkazgan. *Sbornik materialov.–Moscow: Akademiya nauk SSSR, 1935.–290 p.*
14. Kanysh Satbaev. *Entsiklopediya / Ed. B.O. Zhakyp. – Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2011. – 245 p.*
15. Bokeikhanov S.R. *Otken kunde belgi bar. – Almaty, 2004. – Pp. 125–127.*
16. *Kazakh Sovet entsiklopediyasy: in 12 vols. – Almaty, 1972. – 567 p.*
17. Abdrakhmanova K.Zh. *Alyptyn urpaktary. Asyldyn synaktary // Ulytau gazet. – 06.03.2021.*